

О. Б. СУПРУНЕНКО

Тарас Шевченко і пам'ятки археології Полтавщини

Центр пам'яткознавства
Національної Академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Департамент культури і туризму
Полтавської обласної державної адміністрації
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

О. Б. СУПРУНЕНКО

Тарас Шевченко і пам'ятки археології Полтавщини

Київ-Полтава
ТОВ «АСМІ»
2018

УДК 902/904:063(477.53) Шевченко
С 89

Друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткознавства
Національної Академії наук України і Українського Товариства охорони
пам'яток історії та культури (протокол № 2 від 20 лютого 2018 р.),
за планом роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського
на 2018 р.

Рецензенти:

- О. О. Нестуля**, доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України;
О. М. Титова, доктор філософії з історичних наук, старший науковий
співробітник, заслужений працівник культури України.

При передруку та іншому використанні посилання на джерело обов'язкове.

Супруненко О. Б. **Тарас Шевченко і пам'ятки археології Полтавщини** / ЦП НАН України і УТОПІК; Департамент культури і туризму Полтавської ОДА; ПКМ імені Василя Кричевського. – Київ; Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018. – 20 с., іл.
ISBN 978-966-182-507-8

У брошурі висвітлюється внесок геніального українського поета, художника та мислителя Тараса Григоровича Шевченка (1814–1861) у вивчення пам'яток минулого на території історичної Полтавщини.

Для істориків, краєзнавців, музейних працівників, учителів загальноосвітніх шкіл, широкого загалу шанувальників стародавньої історії Полтавщини, учнівської та студентської молоді.

УДК 902/904:063(477.53)

ISBN 978-966-182-507-8

- © Супруненко О. Б., 2018
© Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, 2018
© ПКМ ім. В. Кричевського, 2018
© ТОВ «АСМІ», 2018

Відповідальний за випуск В. О. Мокляк.
Літературний редактор Г. О. Кудряшов.
Коректура А. Г. Логвиненко.
Дизайн та комп'ютерна верстка С. В. Хорев.
Оригінал-макет підготовлений у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського.

Здано в набір 05.02.2018. Підписано до друку 20.02.2018.
Формат 60 x 84/16. Папір крейдований. Друк офсетний.
Ум. друку. арк. 1,4. Наклад 300 прим. Зам. № 01/2018.

Видавець і виготовлювач: ТОВ «АСМІ»
36020, м. Полтава, вул. В. Міщенка, 2, тел. (05322) 56-55-29.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 3357 від 25.12.2008 р.

Великий син України, геніальний український поет, художник та мислитель Тарас Григорович Шевченко (1814–1861) був усебічно освіченою людиною, знавцем історії та культури українців і інших народів, протягом всього життя цікавився об'єктами і пам'ятками минулого, широко відображаючи їх (і перш за все старожитності) в своїй багатій мистецькій, літературній, а також науковій спадщині. Привертало його увагу й археологічні артефакти на території історичної Полтавщини, що висвітлено у цій невеликій брошурі.

В Україні та в далеких краях, куди закидала його нелегка доля, в пориванні до знань, за службовим обов'язком чи, здебільшого за покликом серця, Т. Г. Шевченко вивчав, описував і замальовував пам'ятки історії та культури, які розглядав (випереджаючи час) як наукові першоджерела для різнобічного висвітлення господарської, громадської, побутової і духовної діяльності людства в минулі епохи, закликав до дбайливого їх збереження та належного використання. І особливе місце в його розвідках посідали життєдайні простори Лівобережного Лісостепу – сучасної Полтавщини, де він зробив помітний внесок у вивчення об'єктів найдавнішої культурної спадщини [35, с. 3, 15–107].

Три подорожі Т. Г. Шевченка на Полтавщину (1843, 1845–1846 і 1859 рр.) значно розширили джерельну базу, сприяли науковій фіксації й започаткували добірку іконографії пам'яток старовини краю [8, с. 4–21; 17, с. 26–27]. Друга з мандрівок – за завданням Київської Тимчасової Комісії для розбору давніх актів (більш відомої як Археологічна комісія) [10, с. 24] на посагі співробітника-«рисувальника». Крім змалювання й наукового опису пам'яток, здійснених за конкретним завданням Комісії [18, с. 33–34], що включало збір відомостей про кургани й урочища, переказів та легенд про них, зйомку «ескизов на счет их формы и величины», огляд монументальних пам'яток і старих споруд, підготовку їх малюнків, збір «каких-либо древностей, ... грамот и бумаг» [13, с. 55–56], Т. Г. Шевченко залишив свідчення і згадки про старожитності в багатьох творах, листуванні, малюнках. Серед них – «Археологічні нотатки», «Щоденник», повісті «Близнець», «Варнак», «Княгиня», «Музыкант», «Наймичка», «Прогулка с удовольствием и не без морали», поеми та вірші [35, с. 17–18]. Усе це було не лише даниною «місцевому колориту», властивому літературі доби романтизму, а й свідченням глибокого знання і поваги поета до найдавнішої історико-культурної спадщини Полтавського краю [5, с. 59].

Т. Г. Шевченко, в дусі свого часу, розумів археологію як вивчення археологічних, архітектурних, мистецьких, етнографічних, літературних та інших пам'яток минулого з їх описом [35, с. 15]. Досить широко, що в цілому було притаманне більшості дослідників тієї епохи.

Темі археологічної Шевченкіани, зокрема, її зв'язку з Полтавщиною, присвятили чимало робіт знані історики й археологи. Серед них необхідно назвати полтавця за походженням, історика О. І. Левицького (1848–1922) [12], археологів П. П. Курінного (1894–1972) [10, с. 21, 24–25], М. Ю. Браїчевського (1924–2001) [4], полтавського літературознавця і письменника П. П. Ротача (1925–2007) [17–19]. Неможливо оминати в будь-якому шевченкознавчому дослідженні публіцистичну працю «Дума про вогонь» санкт-петербурзького знавця кобзаревих подорожей П. В. Жура (1914–2002) [7]. Викликає зацікавлення і доробок полтавського літературознавця П. К. Загайка (1928–2013) [8], праці земляка-археолога І. Г. Шовкопляса (1921–1997) та його сподвижниці-дружини Г. М. Шовкопляс (1920–2001) [34; 35]. Загалом це більше двох десятків статей, брошур, монографія, двотомна «Полтавська Шевченкіана» П. П. Ротача, що побачила світ, на жаль, вже після смерті дослідника кількома виданнями [напр.: 19]. Енциклопедист присвятив вивченню шевченкової творчості на Полтавщині майже півстоліття й опублікував за цією проблематикою чимало оригінальних праць, довідкових і публіцистичних творів.

Розглядаючи творчість і дослідницьку діяльність Т. Г. Шевченка, здійснімо короткий огляд старожитностей, які зацікавили поета, письменника і художника під час перебування на Полтавщині [26].

Археологічними пам'ятками, що привертали увагу Т. Г. Шевченка з дитинства, були кургани, які поет, за давньою народною традицією, часто називав могилами. Пов'язуючи кургани, за легендами, з історією запорозького козацтва, він уважав їх свідками героїчної боротьби українського народу за свободу і незалежність. Причетність курганів до козацької епохи відзначалася Шевченком у поезіях «Іван Підкова», «Гайдамаки», «За байраком байрак», «До Основ'яненка» та ін. [31, т. 1, с. 62, 64, 65; т. 2, с. 8 та ін.]. Тому й описує він Богданову могилу під Переяславом, назву якої пов'язує з перебуванням тут гетьмана Богдана Хмельницького [31, т. 6, с. 306]. Згодом, здобувши знання про конструктивні особливості і характер насипів курганів [35, с. 20], беручи участь у розкопках, ілюструючи їх результати, Т. Г. Шевченко негативно відгукнувся [31, т. 5, с. 105] про дослідження «Савор-Могили» (Олександропольського кургану) уродженцем Зінькова на Полтавщині й одним з перших науковців Археологічної комісії О. В. Терещенком (1806–1865) та його наступником О. Ю. Люценком (1806–1884) у 1852–1856 рр. [23, с. 15–17; 22; про дослідження див.: 11, с. 24–46; 16, с. 31–32]: *«І могили мої милі / Москаль розриває ...»*, а далі: *«Чого вони там шукали? / Що там схоронили ...»* [32, с. 169, 170].

Частину курганів між Миргородом, Устивицею, Великими Сорочинцями і Великою Багачкою вздовж чумацького Ромоданівського шляху – Королеві, Моргачеві, Дубові та Няньчині могили [31, т. 6, с. 308] – Т. Г. Шевченко називає «сторожовими», сповігуючи трагіційне уявлення

про козацьку оборону від нападників у межах полкових земель. Описи курганних пам'яток не є точними щодо розмірів і складу курганних груп – Трибратніх могил, курганів біля Ромен і вздовж Ромоданівського шляху [31, т. 3, с. 61, 63–64, 67–68; т. 5, с. 79; т. 6, с. 306], але його характеристика курганного некрополю давньоруського Переяслава в повісті «Близнецы» справляє цілісне та яскраве художнє враження: «... равнина, густо уставленная историческими могилами. И чем ближе к городу, тем могилы выше и гуще..., весь город кажется на могилах построен...» [31, т. 4, с. 14].

Неодноразово Т. Г. Шевченко згадає на Полтавщині розкопані могили – майдани. 40 курганів у Миргородській окрузі він називає «розритими» [28, т. 6, с. 308]. Між Яготином і Пирятином вказує на велике «земляне укріплення» – Телепень, зі слідами недавніх цегляних споруд (напевне, печей для виварювання селітри), наводячи переказ про походження мікротопоніму від прізвиська розбійника XVIII ст. [31, т. 6, с. 308]. До речі, за І. Г. Шовкоплясом, переказ про волелюбного місцевого розбійника, що ховався між валами Телепня, Т. Г. Шевченко розповів Є. П. Гребінці (1812–1848), порадивши використати сюжет у творчості [35, с. 23]...

Схожим є «укріплення» Вибле, оглянуте Кобзарем під Березанню, «план которого понять нельзя по различным направлениям валов» [31, т. 6, с. 306]. Тут Т. Г. Шевченко також наводить з-поміж коментарів пое-

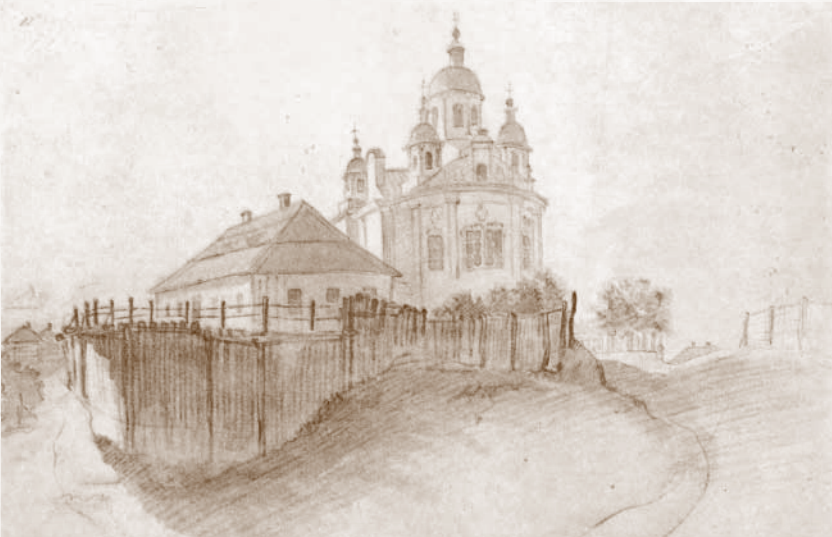

тичні легенди про місцеву княгиню, її долю і боротьбу за власну свободу, хоча й сам не вірить їм.

Майдани описуються Т. Г. Шевченком і вздовж чумацького Ромоданівського шляху [31, т. 3, с. 61]. Він згадує про них у «Наймичці» і своєму «Щоденнику»: *«земляные укрепления разной величины и формы», «курганы, совершенно круглые, сажен в 50 в диаметре», «есть большие и маленькие, всегда с выходами: двумя, тремя и четырьмя» – «насыпи ..., форму которых установить нельзя. Это валы разной величины и в разных направлениях»* [31, т. 3, с. 61, 63].

У повісті «Наймичка» цілком зрілий митець уже тлумачить походження цих споруд, згадуючи про безуспішне добування селітри з Орільських укріплень Української лінії на початку XIX ст. [31, т. 3, с. 63–64], в чорноземно-суглинкових насапах якої вона ще не встигла утворитися.

Безумовно, участь у розкопках величних скіфських курганів Переп'ятихи та Переп'ята на Київщині [12, с. 236; 21, с. 6, прим.], знаомство з результатами досліджень інших курганних поховальних споруд наблизили Т. Г. Шевченка в кінці життя до розуміння того, що ці насипи споруджені ще задовго до козацької епохи [35, с. 26–28]. Але в ранньому вірші «Розрита могила» (1843 р.) помічаємо негативне ставлення поета до наукового вивчення давніх могил – недоторканих народних святинь – шляхом розкопок. Разом із тим, спостережливий Т. Г. Шевченко і тут демонструє знання тогочасної методики розкопок курганів фахівцями: *«начетверо розкопана, розрита могила»* [31, т. 1, с. 222].

Крім зазначених пам'яток, Т. Г. Шевченко зафіксував стародавні вали в околицях Переяслава і пізніші укріплення у правобережному Поорілі [31, т. 4, с. 60; т. 6, с. 306], сліди давньоруської та пізньосередньовічної фортифікації в Лубнах, Переяславі і Лукім'ї [31, т. 6, с. 303, 307], давні цегляні споруди у Веселому Подолі [31, т. 6, с. 307–308].

В «Археологічних нотатках» він згадує «*поросшее ... лесом и заваленное кирпичем укрепление, называемое Мечеть. Недавно стояла там круглая высокая башня...*» [31, т. 6, с. 307]. До слова, ще до відвідин поетом Веселого Подолу рештки цього золотоординського мавзолею досліджував відомий агроном, лісовод і краєзнавець В. Я. Ломиковський (1777–1848). Їх нещодавно локалізував на території сучасного Семенівського району [33, с. 72–74], на південний захід від Веселого Подолу на Василівській горі, що біля одноіменного села, полтавський археолог В. В. Шерстюк. Згадані руїни «Мечеті» описані як «... в маєтності п. Рогзянка над річкою Хорол на горі». В околицях того ж с. Василівки Т. Г. Шевченко зробив свій малюнок «Урочище Стінка», на якому, вірогідно, й зображена Василівська гора.

На малюнках, що мають виняткову документальну цінність, Т. Г. Шевченко відобразив не лише виразні архітектурні ансамблі, краєвиди та елементи історичного ландшафту, а й рештки козацьких сотенних укріплень у Решетилівці, валів та інших елементів полкової фортеці в Полтаві, що поряг із сагибою І. П. Котляревського [30, т. VII, кн. 1, №№ 120,

128], половецькі «кам'яні баби» – стели кочівницького візтаря в Шегієвому на Орелі [7, с. 95, 97–98; 30, т. VII, кн. 1, № 118]. Прокоментуємо останній факт. У юнацькі роки мені довелося доторкнутися до загадки шевченкових краєвидів Поорілля (між сучасними сс. Бурти і Шегієве), посперечатися з дослідниками, а потім – поїхати та повернути з небуття, передавши до Полтавського краєзнавчого музею, одну зі вже побитих половецьких скульптур, які малював Тарас Григорович під час візиту до маєтку Лук'яновичів [4, с. 123–125]. Шегієвська стела сьогодні зберігається в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського і є чи не єдиною археологічною пам'яткою на Полтавщині, до якої доторкалися руки Кобзаря. Вона встановлена для огляду на території музейного парку в археологічному скансені [15, с. 48, № 260].

В «Археологічних нотатках» Т. Г. Шевченко досить широко і кваліфіковано, як на той час, описує стародавні речі з церковних ризниць [31, т. 6, с. 305–306], навіть наводячи посилання на місцеві видання, де вони опубліковані, документуючи наявність реліквій та їх вигляд своїми малюнками [30, т. VII, кн. 1, № 125; кн. 2, №№ 317–318]. Варто нагадати і про неодноразово підкреслюваний дослідниками [5, с. 49–50] соціальний аспект у висвітленні Т. Г. Шевченком пам'яток археології [31, т. 4, с. 261–262].

Археологічна діяльність Т. Г. Шевченка була перервана арештом 1847 р. і його довготривалим перебуванням на засланні. Проте й там, у Казахстані, зокрема, під час участі у дослідженнях експедиції відомого

природознавця, антрополога, географа й етнографа К. М. Бера (1792–1876), зустрічі у Новопетровському укріпленні з майбутнім академіком П. П. Семеновим-Тяньшанським (1827–1914), він продовжував цікавитися пам'ятками старовини [6, с. 570–571; 29, с. 60–61], замальовуючи останні [6, с. 568, 572, 584]. Для скромної посади співробітника Археографічної комісії («рисувальника») його внесок у вивчення і пропаганду старожитностей нашого краю і досі вельми вагомих.

Відлучений від науки, поет змушений був використовувати свої фахові знання лише у літературних творах. Багато з його здобутків у справі дослідження старожитностей Полтавщини знищив невблаганний час. Та яскравий флер шукача пам'яток сивої давнини міцно закріпився за Т. Г. Шевченком у народних переказах, і тому був неодноразово відображений у розповідях про нього, записаних від численних оповідачів – мешканців сіл та містечок історичної Полтавщини [8, с. 17].

Ще одним наслідком подвигницької пошукової діяльності Кобзаря є зацікавлення найдавнішою історією краю його друзями, що також сприяло налагодженню процесу досліджень старожитностей на Полтавщині.

Мова про Якова Петровича де Бальмена (1813–1845), українського художника-аматора, літератора, ротмістра гусарського полку. Перебуваючи з Т. Г. Шевченком у маєтку батька в с. Линовиці Пирятинського повіту, він 1843 р. зацікавився місцевою старовиною [26, с. 91], змальовував кургани на сторінках рукописного «Кобзаря», пізніше погодженого автору твору [9, с. 36–45; 18, с. 51–52], залишив художні описи пам'яток у своїх листах [3, с. 338]. Через загибель у молодому віці під час воєнних дій на Кавказі Я. П. де Бальмен не став дослідником полтавських старожитностей чи збирачем пам'яток старовини.

Іван Гаврилович Богданський (1782–1848) – прилуцький священник-краєзнавець – познайомився з Т. Г. Шевченком улітку 1845 р., їздив із ним оглядати напівзруйнований Густинський монастир [19, т. 1, с. 83], пізніше описаний у Шевченковій повісті «Музикант» [31, т. 3, с. 209, 244]. Він мав власну збірку давніх речей та етнографічних предметів [18, с. 73; 26, с. 91].

До скрупульозного вивчення посульської і дніпровської старовини долучився супутник Т. Г. Шевченка по другій подорожі Полтавщиною, письменник і етнограф Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський (1816–1875). Знайомство з низкою археологічних та історичних об'єктів на Полтавщині, Чернігівщині та Подніпров'ї децю пізніше спонукало

його до спроби дослідження групи давньоруських курганів між сс. Мацківцями і Лукім'ям, розкопок курганного некрополя Сніпорогу – Мацковецького городища [22, с. 16], майдану («городка») біля хут. Мокроіржавського Другого у Нижньому Посуллі [14, с. 33]. До дослідницьких ініціатив уродженця с. Ісківців на Лубенщині, мабуть, належали й спроби розкопок курганів на вододілі корінного берега Сули, на захід від Мацкової Лучки сучасного Лубенського району, а також досить масштабні, як на той час, розкопки валу городища літописного

Сніпорогу [20, с. 130; 25, с. 124; 26, с. 91]. На жаль, архів О. С. Афанасьєва-Чужбинського на сьогодні ще не опублікований. Проте його подорожні щоденники та етнографо-географічні праці «Нариси Дніпра» і «Нариси Дністра» нещодавно перевидано українською мовою [2].

У першій із них, описуючи свою подорож на Запоріжжя і до пониззя Дніпра, О. С. Афанасьєв-Чужбинський як етнограф і цінитель старожитностей приділив виняткову увагу археологічним пам'яткам, переважно курганам і городищам, виводячи їх описам помітне місце в майже кожному з розділів своєї роботи «Поездка в Южную Россию» (М., 1861, 1863) [1]. Він описав зруйновані козацькі некрополі та рештки валів у Капулівці, похилений хрест на могилі Костя Гордієнка: «Печальные развалины, от которых едва остаются следы, могилы усопших граждан Сечи, попираемые равнодушно, а это всеобщее невнимание к славной старине – наводило на меня тоскливое расположение духа...» [2, с. 25]. Вартий уваги його опис стародавніх курганів на острові Хортиця, де «є на острові примітні кургани..., і [якщо] ... подивитися на камені, що увінчують вершини кількох курганів, беззаперечно, можна припустити, що їхнє дослідження принесе користь археології...» [2, с. 185]. Далі він пише, що «у різних місцях цього острова знаходять старовинні монети і металеві наконечники стріл; інколи можна натрапити й на цілі купи костей» [2, с. 187]. Нижче по Дніпру, біля Маячки і Бродського, він спостерігає чимало половецьких кам'яних stel, котрі місцевим населенням називаються «бабами» і «стоять у селах, біля хат, часто – біля воріт, а деколи – на межах. Вже мало де на курганах трапляється така статуя, хіба що десь у глухому степу, де її не цікають за особливим наказом поміщика» [2, с. 215]. О. С. Афанасьєв-Чужбинський навіть подав конкретні рекомендації фахівцям щодо методики вивчення курганів поблизу Кам'янського городища, критикуючи розкопки аматорів «ривчаками то повздовжніми, то розміщеними навхрест» [1, ч. II, с. 251–253; 2, с. 310], які, до речі, згодом повною мірою справдилися ще за життя дослідника.

Таким чином, археологічні розвідки й спостереження Т. Г. Шевченка на Полтавщині позначені окремими відкриттями і старанною фіксацією чималого кола пам'яток найдавнішого минулого, а також історичної, архітектурної спадщини, старожитностей промислового виробництва козацької доби тощо [6, с. 267–373]. Ці роботи стали важливим кроком у справі становлення археологічної науки на теренах Дніпровського Лівобережжя другої чверті XIX ст. Шевченкові описи і документально точні малюнки наблизили початок активних польових досліджень на Переяславщині і в Посуллі – проведення розкопок курганів та становлення місцевих археологічних центрів й краєзнавчих осередків. Тож у них закарбовано внесок Т. Г. Шевченка в історію української археології взагалі та вивчення території історичної Полтавщини зокрема [27, с. 23, 24; 34].

Література

1. **Афанасьев-Чужбинский А.** Поездка в Южную Россию / А. Афанасьева-Чужбинского. – Изд. 2-е. – Часть I: Очерки Днепра. – СПб., 1861. – 465, II с.; Часть II: Очерки Днестра. – СПб. : изд. книготорг. А. Ф. Безунова, 1863. – 438, II с.
2. **Афанасьев-Чужбинский О. С.** Нариси Дніпра / О. С. Афанасьев-Чужбинський; [перекл. з рос. І. Лемка]. – Львів : Arctio, 2016. – 544 с.
3. **Бальмен Я. ге.** Повести. С приложением портрета писателя, его рисунков, отрывков из записной книжки и недавно обнаруженных писем / Яков де Бальмен; [сост. и ком. А. Е. Кузьменко]. – Харьков : Прапор, 1988. – 360 с.
4. **Бовкун І. В.** Половецька «кам'яна баба» з Шегієвого в Пооріллі / І. В. Бовкун, О. Б. Супруненко // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею: зб. наук. ст. / [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава, 1992. – Вип. 1. – С. 123–127.
5. **Брайчевський М. Ю.** Т. Г. Шевченко і археологія / М. Ю. Брайчевський // Історичні погляди Т. Г. Шевченка: зб. наук. пр. / АН УРСР. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 59–65.
6. Доля. Книга про Тараса Шевченка в образах та фактах / Авт.-упорядн. тексту В. Шевчук. – К. : Дніпро, 1993. – 780 с.
7. **Жур П.** Дума про вогонь. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка / Петро Жур. – К. : Дніпро, 1985. – 434 с.
8. **Загайко П.** Полтавські дороги Кобзаря / Петро Загайко. – Полтава : Криниця, 1990. – 28 с.
9. **Кузьменко А.** Дуже незабутній... Розповідь про життя і творчість Якова де Бальмена / Андрій Кузьменко. – К. : Раг. письменник, 1989. – 160 с.
10. **Курінний П.** Історія археологічного знання про Україну / Проф., д-р Петро Курінний. – Мюнхен : Український Вільний Університет, 1970. – Скрипти, ч. 37. – 160 с.
11. **Лазаревский Я.** Александропольский курган. Могила скифского царя / Я. Лазаревский // Записки Рос. археол. общества. – СПб., 1895. – Т. VII. – Нов. серия. – С. 24–46.
12. **Левицкий О.** Археологические экскурсии Т. Г. Шевченка в 1845 – 1846 гг. / О. Левицкий // Киевская старина. – К., 1894. – Т. XXIV. – № 2. – Февраль. – Док., изв. и зам. – С. 231–244.
13. Листи до Т. Г. Шевченка. 1840 – 1861. – К. : Вуг-во АН УРСР, 1962. – 360 с.

14. **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии: (сборник топографических сведений) / Николай Макаренко; Полтав. учён. архивн. комиссия. — Полтава, 1917. — 108, XIX с.
15. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: каталог выставки / Гороховский Е. Л., Кулатова И. Н., Луговая Л. Н., Моргунов Ю. Ю., Супруненко А. Б.; Полтав. краевед. музей. — Полтава, 1985. — 56 с.
16. Раскопки скифского царского кургана / [А. В. Терещенко] // Русский вестник. — СПб., 1856. — Т. 1. — Прибавл.: «Современная летопись». — С. 31–32.
17. **Ротач П.** Гніздечко на каліні. Полтавщина: свідки Шевченкових подорожей / Петро Ротач // Пам'ятки України. — К., 1989. — № 1. — С. 26–27.
18. **Ротач П.** Полтавська Шевченкіана. Спроба обласної шевченківської енциклопедії / Петро Ротач // Добромисл. — Полтава, 1994. — № 1–2. — «Книга в журналі». — Окр. нумерація. — 90 с.
19. **Ротач П.** Полтавська Шевченкіана. Спроба обласної (крайової) шевченківської енциклопедії: у двох кн. / Петро Ротач. — Полтава : Дивосвіт, 2005, 2009. — Кн. 1: А — К. — 432 с.; Кн. 2: Л — Я. — 532 с.
20. **Сидоренко О. В.** Курганный могильник Барабашеві Могили, скіфський час / О. В. Сидоренко, І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // Звіт пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Оржицький район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; [упорядк., наук. ред., підг. до друку, вступ. ст. В. О. Мокляка, ред. археол. частини О. Б. Супруненко]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. — С. 129–132.
21. **Скорий С. А.** Курган Переп'ятиха. (До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя) / С. А. Скорий. — К. : Наукова думка, 1990. — 124 с., 8 с. вкл.
22. **Супруненко О. Б.** Археологічні дослідження і зібрання Г. С. Кир'якова / О. Б. Супруненко // Питання археології Сумщини: зб. матеріалів наукової конференції; Сум. краєзн. музей. — Суми, 1990. — С. 10–17.
23. **Супруненко О. Б.** Олександр Терещенко. Призабуте ім'я полтавського археолога / Супруненко О. Б. // Полтавський археологічний збірник: зб. наук. пр. / [за ред. Супруненка О. Б.]; ЦОДПА. — Полтава : Полтав. літератор, 1994. — Число 2. — С. 11–20.
24. **Супруненко О. Б.** Олександр Терещенко / О. Б. Супруненко; ЦОДПА; ОДГВ «Полтав. літератор». — Полтава : Полтав. літератор, Археологія, 1994. — 12 с.
25. **С[упруненко] О.** Перший дослідник давньоруського Сніпорода / С. О. // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава : Археологія, 1997. — № 1–2. — С. 124.
26. **Супруненко О. Б.** Археологічні студії Тараса Шевченка на Полтавщині / Супруненко О. Б. // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава : Археологія, 2000. — № 1–2 (7–8). — С. 90–95.
27. **Супруненко О. Б.** З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис / О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — Київ; Полтава : ПП «Виг-во «Гротеск», Археологія, 2007. — 124 с., XII с. кол. вкл.
28. **Супруненко О. Б.** Тарас Шевченко і пам'ятки археології Полтавщини / Олександр Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК; [редкол.: Титова О. М. (вісп. ред.), Біляєва С. О., Виногородська Л. І. та ін.]. — К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. — Вип. 23. — С. 7–17.
29. **Формозов А. А.** Страницы истории русской археологии / А. А. Формозов; АН СССР, Ин-т археол. — М. : Наука, 1986. — 240 с.
30. **Шевченко Т. Г.** Повне зібрання творів: у 10-ти т. / Т. Г. Шевченко. — К. : Виг-во АН УРСР, 1961. — Т. VII. — Кн. 1. — IX, 153, 5 с.; Кн. 2. — С. 154–346 + 75 с.
31. **Шевченко Тарас.** Повне зібрання творів: в 6-ти т. / Т. Г. Шевченко. — К. : Виг-во АН УРСР, 1963–1964. — Т. 1: Поезії. 1837–1847. — 483 с.; Т. 2: Поезії. 1847–1861.

- 631 с.; Т. 3: Драматичні твори. Повісті. – 511 с.; Т. 4: Повісті. – 523 с.; Т. 5: Щоденник. Автобіографія. – 366 с.; Т. 6: Листи. Нотатки. Фольклорні записи. – 643 с.
32. **Шевченко Тарас.** Повне зібрання творів: у 12-ти т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 1. – 528 с.
 33. **Шерстюк В. В.** Залишки мечеті чи мавзолею [Василівка, с., Семенівський район] / В. В. Шерстюк // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Семенівський район / [упорядк., підг. до друку та передм. В. О. Мокляка]; ПКМ імені Василя Кричевського; ЦОДПА. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2013. – С. 72–74.
 34. **Шовкопляс А. М.** Т. Г. Шевченко и Лубенщина / А. М. Шовкопляс, И. Г. Шовкопляс // 1000-летие города Лубны. Областная научно-практическая конференция. 26 – 28 мая 1988 года: тез. докл. и сообщ. – Лубны, 1988. – С. 26–28.
 35. **Шовкопляс Г. М.** За покликом серця. Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т. Г. Шевченка / Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс. – К. : Наукова думка, 1990. – 168 с.

Роботи Т. Г. Шевченка:

- обкл., с. 1 – Автопортрет. Полотно, олія, 43 × 35. [Зима 1840 — 1841]; Воздвиженський монастир у Полтаві. Папір, сепія, акварель, туш, 19,1 × 27,1. [VIII 1845];
- обкл., с. 2 – На Орелі (село). Папір, олівець, 16,7 × 24,3. [IV — X 1845]; Краєвид з кам'яними бабами. Папір, олівець, 17,1 × 25,7. [IV — X 1845];
- обкл., с. 4 – Урочище Стінка. Папір, олівець, 17 × 24,2. [V — X 1845];
- с. 3 – Кам'яний хрест св. Бориса. Папір, акварель, 17,5 × 26,2. [VIII — IX 1845];
- с. 5 – Михайлівська церква в Переяславі. Акварель. [VIII — IX 1845];
- с. 6 – Брама в Густині. Церква св. Ніколая. Акварель. [IV — 20.VII 1845];
- с. 7 – Будинок І. П. Котляревського в Полтаві. Папір, акварель, 16,7 × 24,4. [VIII 1845];
- с. 8 – В Решетилівці. Папір, туш, сепія, акварель, 19 × 27,4. [VIII 1845];
- с. 9 – В Решетилівці. Папір, туш, сепія, акварель, 17,9 × 27,1. [VIII 1845].

На 4 с. обкл. – уламки полив'яного керамічного декору золотоординського мавзолею з Василівської гори у Семенівському р-ні. Розвідки В. В. Шерстюка, 2015 р.

Т. Г. Шевченко

[АРХЕОЛОГІЧНІ НОТАТКИ: уривок]

ПЕРЕЯСЛОВ

В цитадели древней крепости, или в вышнем городе, церковь Успения Пресвятыя Богородицы. Та самая, в которой присягал Богдан Хмельницкий на верность московскому царю, сгорела, и на том месте в 1760 году построена новая по образцу древней, деревянная о девяти византийских куполах с крещатыми окнами во фронтонах. А при Феодосии преосвященном Переяславском в 1825 году возобновлена; внутренность осталась в прежнем виде, а наружность, к сожалению, до варварства искажена. Невозможно смотреть на нее, а не только рисовать. И еще больше, по описи видно, что в прежней церкви хранились древние серебряные вещи, из которых сделаны шаты на наместные образа. Поцадили только три вещи и то по причине невысокой пробы серебра.

1. Первая: лампада с греческой вокруг надписью, 1664. Вторая: образ из трех тонких серебряных госточек, скрепленных гвоздями, с следующею надписью:

Сія икона зопсована отъ перехрестъ, которую казалъ оправить Его мость панъ полковникъ Переяславскій Стефанъ Сулима.

Буквы в надписи перемешаны русские с латинскими. Икона величиною в 5 и 4 вершка. Живопись порядочная, изображены Пречистая Дева с Предвечным Младенцем, Святитель Николай и Святые Димитрий, Прокопий, Пантелеймон и Георгий.

Третья: чаша серебряная, вызолоченная, на нижних краях с следующею польскою надписью:

Marina Chalecka Piotrowa Redzierzaska na cześć panu Bogu najswiętszei Matce jego offiaruie do kosciola kolegium pinskie[go] 3. I. roku 1638 [Марина Халецька, дружина Петра Редзежаска, на честь Пана Бога Йоого Найсвятіішіі Матері жертвує до костьола Пінської колегії 3. I. 1638 р.].

2. Крест серебряный, вызолоченный, вышиною в аршин, приделанный к бунчуковой булавке, с надписью на нижнем конце:

Сей честный крестъ бывший славутный многогрѣшный рабъ Божій создалъ Артеміій Огрызко віить Переяславскій и отдалъ до церкви Божої, Пресвятыя Богородицы въ городъ Переяславъ для процесу [и] року от народзения Сына Божого – 1618.

Евангелие писанное чернилом и киноварью красивыми славянскими буквами в роде почтаевских, на последнем листе написано скорописью под титлами: во имя Отца и Сына и Святаго Духа аминь. Изволеніємъ Божиємъ и – Святаго и животворящего Духа, задержанья великого кроля третего Жыкьгмунта а пры пануваню его милости пана кѢвского Адама старосты – в року 1680.

Оправлена черным бархатом с грубыми железными украшениями.

В той же цитадели церковь С. Михаила, по преданию бывший монастырь, построенный каким-то князем черниговским Михаилом. Ни снаружи, ни внут-

ри не осталось никаких признаков ее древности, кроме колокольни и при ней трапезы, где теперь помещается уездное казначейство.

3. Бывший монастырь, ныне Соборная церковь во имя Вознесения Господня, построенная 1701 года гетманом Мазеюю, великолепная снаружи и до невозможности искажена внутри возобновлениями. В ризнице хранится удивительное по работе Евангелие, приношение гетмана Мазены. Московской печати 698 надписью на оправе славянскими буквами:

Сіе Евангеліе справилось коштомъ и накладомъ: его царского пресвѣтлого величества войска Запороского Гетмана, и славного чину Святаго Апостола Андрея кавалера Іоана Мазены року 1701 іюня въ 1 день. Дѣлалъ иноземець Дробусь.

В той же ризнице хранится плащаница, шитая шелком и золотом, приношение какого-то господаря молдавского Петра с надписью кругом, славянскими буквами, в конце выставлено 7069 року. Надпись я прочитатъ не мог по тесноте и ветхости букв.

В скромной семинарской библиотеке хранится два Евангелия, писаны на пергамене изящными славянскими буквами, чернилом и кинноварью – с прекрасными разноцветными рисунками по золоту. Первое писано в 7053 году с надписью в конце евангелиста Марка:

Изволеніемъ Отца и поспишеніемъ Сына и свершешемъ Святаго Духа, Благочестію и христолюбивію Іоанъ Петръ воевода Божію милостію Господарь земли Молдавскія сынъ старого Стефана воеводы сѣтвори и скова сей тетроевангел и даде его въ мольби себе въ новозданной своей церк[к]ви о сѣбди лѣто трага сучавского и дже е храмъ Святаго великомученика Мироточиваго Дмитрія, въ лѣто 7053 мисяца Генваря 6 день.

Ниже:

Сіе тетроева[н]гель списано михаиломъ Діакономъ.

Второе Евангелие, также на пергамене, изящнее и роскошнее первого, писано малороссийским наречием 1556 года, с надписью на краях первых листов:

Сіе Евангеліе прислано и дано отъ Ясневельможного Его милости пана, пана Іоана Мазены, войскъ его царского пресвѣтлаго величества запорозкихъ, обоихъ сторонъ Днипра Гетмана, и славного чина Святаго Апостола Андрея кавалера до престола Переясловского епископского, который отъ его жъ милости созданъ отъновлень, и драгоценными утварьми украшень при преосвященномъ епископи Захарію Корниловичи року 1701 апреля 17 день.

Это Евангелие подробно описано г. Боянским в «Журнале Министерства народного просвещ [енія]» № 5, 1836 года, м. май.

Переяслов и окрестности его были б чрезвычайно интересны своими укреплениями и курганами, но о них сохранились только названия и почти никаких преданий в народе.

По Киевской дороге в пяти верстах от Переяслова над самой дорогой три высокие кургана, называемые Трибратни могилы.

По Золотоношской дороге в семи верстах от города высокий курган, называемый Богданова могила. И тут же недалеко впадает в древнее русло Днепра бесконечный вал, неизвестно когда и для чего построенный.

Между местечками Березанью и Яготыном в 15 верстах от Переяслова огромное древнее земляное укрепление, план которого никак понять нельзя по различным направлениям валов. Предание говорит, что какая-то княжна Переясловская Домна защищалась здесь от неприятелей (неизвестно от ка-

ких) и была ими побеждена, и укрепление разрушено, почему и названо Выбле, то есть выбылое, оставленное.

4. На месте, где по преданию убит князь Борис, построена недавно церковь (отсутствие всякого понятия о изящном, и снаружи, и внутри), в ней стоит у иконостаса величиною в три аршина серого гранита крест с высеченною надписью:

Сеї крестъ згѣ на мѣстѣ семь убіенно святаго страсотерпца Христова Бориса великого князя російьскаго, во друзи Григорій Бутовичъ протопопъ переяславскій спосѣшествовалъ во ономъ Селивана Кириловича Билого, головы стрѣлецкого, гѣта отъ сотворенія міра 7171 отъ Р.Х. 1661 мая 2 дня.

На обороте:

а гѣлалъ крестъ сеї Харько безпалчій мельникъ съ товарищемъ своимъ Мартыномъ.

ТЕЛЕПЕНЬ

Между Яготыном и Пирятыном, к северу от большой дорози в 13 верст[ах], большое земляное укрепление, расположенное довольно правильно, — называется Телепень по имени разбойника, укрывавшегося здесь в половине прошедша столетия. Замечательно, что в этом укреплении остались следы каменных построек — кирпич обыкновенной формы.

ЛУБНЫ

1. Кроме монастыря (который хорошо описан в «Полтавских вedomостях» 1845, августа 30), остались земляные укрепления, называемые замком. Внутри укреплений есть провал, но еще никем не разведанный.

2. В семи верстах за Сулою село Солонцы, где взят в плен гетман Наливайко. К северу невдалеке небольшое укрепление.

3. В сорока верстах от Лубен над Сулою местечко Лукомья, между земляными укреплениями осталась незначительной величины каменная четырехугольная башня, обращенная в колокольню. На верху вместо креста московский орел.

ХОРОЛ

В 20-ти верстах от Хоролы в имени г. Родзянко над рекою Хоролом на горе — поросшее ясиновым лесом и заваленное кирпичом укрепление, называемое Мечеть. Недавно стояла там круглая высокая башня. Но владелец, искавши клада, подрыл фундамент, и она разрушилась. Невдалеке высокий курган, тоже разрытый и заваленный кирпичом...

МИРГОРОД

Между г[ородом] Миргородом и местечками Богачкой, Устывицей и Сорочинцями все возвышенности заняты разной величины укреплениями, я насчитал более сорока, исключая сторожевых курганов, некоторые из них имеют названия, както: Мордачевы, Дубовы, Королевы, но когда, для чего они построены — народное предание молчит. Самое огромное из этих укреплений — это Королевы могилы, близ местечка Сорочинец.

Пам'ятки археології Полтавщини у творчій спадщині Т. Г. Шевченка

№ п/п	Населений пункт та повіт Полтавської губ.	Пам'ятка, її опис	Прив'язки, примітки	Твір Т. Г. Шевченка	Опубліковано*
1	2	3	4	5	6
1.	Альцицьке урочище, Перелєславський пов.	“На месте, где по преданию убит князь Борис, построена недавно церковь <...>, где стоит у иконостаса <...> серого гранита крест с высеченной надписью...”	За 4 версти від міста	“Археологічні нотатки”, “Близнець”, мал. “Кам'яний хрест св. Бориса”	Т. 4, с. 14; Т. 6, с. 307; Т. VII, кн. 1, № 125
2.	містечко Березань , Перелєславський пов.	“укрепление” – майдан “Вибле”, “розрита могила”	за 15 верст від Переяслава	“Археологічні нотатки”, “Близнець”, “Сон”, “Розрита могила”	Т. 1, с. 222; Т. 2, с. 41; Т. 4, с. 19; Т. 6, с. 306
3.	містечка Велика Багачка – Миргород , Миргородський пов.	понад 40 розритих курганів, названих укріпленнями, – поряд кургани – “сторожевые”, серед яких “Дубовы”, “Няньки”		“Археологічні нотатки”, “Наймичка”	Т. 3, с. 64; Т. 6, с. 308
4.	містечко Великі Сорочинці , Миргородський пов.	“огромное из <...> укреплений – Королевы могилы”		“Археологічні нотатки”	Т. 6, с. 308
5.	с. Веселий Погіл , Хорольський пов.	“поросшее <...> лесом и заваленное кирпичем укрепление, называемое Мечеть. Недавно стояла там круглая высокая башня <...>”	за 20 верст від Хоролу	“Археологічні нотатки”	Т. 6, с. 308
6.	м. Лубни , Лубенський пов.	Мгарський монастир		“Археологічні нотатки”	Т. 6, с. 307
7.	м. Лубни , Лубенський пов.	Замкова гора – “земляное укрепление, называемое замком с провалом всередине”		“Археологічні нотатки”	Т. 6, с. 307

1	2	3	4	5	6
8.	містечко Лукім'я , Лубенський пов.	"земляные укрепления" з "каменної чотирьохугольної башней" всередині		"Археологічні нотатки"	Т. 6, с. 307
9.	с. Монастирище , Переяславський пов.	"старе Монастирище" – городище літописного Заруба та залишки монастиря		"Сон", лист до А. О. Козачковського від 16.VI.1852 р.	Т. 2, с. 42; Т. 6, с. 76
10.	м. Переяслав , Переяславський пов.	"цитадель древней крепости или бывший город"	південна частина міста	"Археологічні нотатки"	Т. 6, с. 303
11.	м. Переяслав , Переяславський пов.	укріплення і кургани	в межах і околицях	"Археологічні нотатки"	Т. 6, с. 306
12.	м. Переяслав , Переяславський пов.	"церковь С. Михаила, по преданию бывший монастырь"	центральна частина міста	"Археологічні нотатки", мал. "Михайлівська церква в Переяславі"	Т. 6, с. 304; Т. VII, кн. 2, № 207
13.	м. Переяслав , Переяславський пов.	Успенська церква, опис старого церковного начиння		"Археологічні нотатки", "Близнець"	Т. 4, с. 14–15, 26; Т. 6, с. 303–304
14.	м. Переяслав , Переяславський пов.	Пересопницьке євангеліє 1545 р.	бібліотека семінарії	"Археологічні нотатки"	Т. 6, с. 305–306
15.	м. Переяслав , Переяславський пов.	курзанні могильники: "<...> равнина, густо уставленная историческими могилами. И чем ближе к городу, тем могилы выше и гуще <...>, весь город кажется на могилах построен <...>"	лівий берег р. Альти, на околиці міста	"Близнець"	Т. 4, с. 14

1	2	3	4	5	6
16.	м. Переяслав , Переяславський пов.	“Трибратні могили” – група з трьох курганів	за 5 верст від міста по Київському шляху	“Археологічні нотатки”, “Сон”	Т. 4, с. 34; Т. 6, с. 306
17.	м. Переяслав , околиці, Переяславський пов.	Богданова могила, поблизу від неї – вал “бесконечный”	за 7 верст від міста, по Золотоніському шляху, на південь від Переяслава	“Археологічні нотатки”, “Сон”	Т. 4, с. 34; Т. 6, с. 306
18.	м. Полтава	Хрестовоздвиженський монастир	Монастирська гора	“Археологічні нотатки”, мал. “Воздвиженський монастир у Полтаві”	Т. 6, с. 306; Т. VII, кн. 1, № 119
19.	м. Полтава	городище літописної Атави	Іванова гора	мал. “Будинок І. П. Котляревського у Полтаві”	Т. VII, кн. 1, № 120
20.	Поорілля , Костянтинівградський пов.	“Орельские земляные укрепления” – “лишня”	пошкодження добуванням селітри	“Шоуденник”, “Близнецьи”	Т. 3, с. 63, 64; Т. 4, с. 60
21.	м. Прилуки , Прилуцький пов.	Густинський монастир	за 3 версти від міста	“Музыкант”, мал. Густинської серії	Т. 3, с. 209, 244; Т. VII, кн. 2, №№ 204–205
22.	містечко Решетилівка , Полтавський пов.	рештки пізньосередньовічної фортеці	центральна частина містечка	мал. “В Решетилівці”, “Близнецьи”	Т. 4, с. 53; Т. VII, кн. 1, № 128

1	2	3	4	5	6
23.	Ромоднівський шлях , Роменський, Лохвицький, Миргородський, Хорольський, Кременчуцький пов.	“земляные укрепления разной величины и формы”, “курзаны, совершенно круглые, сажень в 50 в диаметре”, “есть больше и меньшие, всегда с выходами: двумя, тремя и четырьмя” – “насыпи...; форму которых установит нельзя. Это валы разной величины и в разных направлениях”, пошкожені селітроварниками.	межірччя рр. Сули та Псла, вздовж шляху	“Наймичка”, “Шоденник”	Т. 3, с. 61, 63–64; Т. 5, с. 79
24.	м. Ромни , Роменський пов.	рівнина, “установлена темными могилами”	за 5 верст від міста	“Наймичка”	Т. 3, с. 67–68
25.	с. Солоничя , Лубенський пов.	місце битви Северина Налівайка 1596 р. з польським військом, “небольшое укрепление”	на північ від села	“Археологічні нотатки”	Т. 6, с. 307
26.	с. Устивиця , Миргородський пов.	“Мордачевы могилы” – майдани та кургани	між Великими Сорочинцями та Устивицею	“Археологічні нотатки”	Т. 6, с. 308
27.	с. Шегієве , Костянтинівградський пов.	половецьке святилище XII-XIII ст.	одна зі стел збереглася [14, № 260].	мал. “Пейзаж з кам'яними бабами”	Т. VII, кн. 1, № 118
28.	с. Шегієве , Костянтинівградський пов.	курзани та залишки укріплень Української лінії 1730-х рр.	на північ від села	мал. “На Орелі (село)”	Т. VII, кн. 1, № 115
29.	мм. Яготин та Пирятин , Пирятинський пов.	“укріплення” – майдан “Телепень” з рештками цегляних печей для виварювання селітри	на північ від шляху, за 3 версти	“Археологічні нотатки”	Т. 6, с. 307

* У дослідженнях на джерелах в Таблиці літературні твори Т. Г. Шевченка подано за виданнями: Шевченко Тарас. Повне зібрання творів: В 6-ти т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963–1964; малюнки та акварелі: Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 10-ти т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. VII. – Кн. 1 і 2.

Compl. 1/14

